

Absztrakt

A kortárs pogányság népszerű és növekvő jelenség az új vallási mozgalmak körében. Jellemzője, hogy alternatív megközelítést kínál az élethez régi pogány vallások nosztalgikus „újjáélesztésével”, valamint az individualizmusról és a dogmák teljes hiányáról is ismert. Írásomban bemutatom az internet módszertani problémáját, azaz hogyan érdemes használni a közösségi teret és egyéb fórumokat az új vallási mozgalmak kutatásához, ahol a hívők alakítják ki saját egyéni vallásosságukat és spirituális életüket. A 21. században az offline és online életet nem lehet elkülöníteni, ezért nem lehetséges a mai vallásosságot az internet nélkül vizsgálni. Tanulmányomban bemutatom a főbb módszertani elméleteket, és ismertetem azokat a problémákat, melyekkel három magyar újpogány közösségben, a Wiccák, Ásatrúárok és Yotengrit-hívők körében végzett kutatásom során találkoztam.

Abstract

Online/Offline Research in Relation to Neopaganism

Contemporary paganism is a popular and growing phenomenon among the new religious movements. It provides an alternative approach to the life by 'reviving' the old pagan religions with romantic nostalgia and it is also known for individuality and complete lack of dogmas. In my study I present the methodological problem of the internet: namely, how to use the social media and other forums for research of the new religious movements, where the believers form their own individual religious life and spirituality for themselves. In the 21st century offline and online life cannot be separated, therefore it is not possible to study today's religiosity without the internet. I'll provide an overview of the main methodological theories. I also introduce the main problems incurred during my research I conducted among three Hungarian contemporary pagan communities: the Wiccans, Asatruars and Yotengrit believers.

Bevezetés és problémafelvetés

Napjainkban az internet életünk létfontosságú része. A munka, tanulmányok, valamint a szociális hálózatok és a szórakoztatás fenntartására is használják. Ahogy Kerstin Radde-Antweiler írta 2008-ban az *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* folyóiratban, az internet a kultúra és tudomány fontos forrásává vált, és ezzel együtt az öröklődés és emlékezet átformálódik, megváltozik, valamint új kulturális rendszereket hoz létre (Radde-Antweiler 2008).

Ennek ellenére az internetet gyakran figyelmen kívül hagyják a kutatás során Magyarországon, pedig véleményem szerint nagyon fontos az online fórumok és a közösségi média megvizsgálása; továbbá az online kutatás elméleti és módszertani kereteinek kialakítása.

Ahogy Domokos Mariann és Vargha Katalin rámutattak az online felmérések elemzéséről megjelent tanulmányukban, a 21. században az offline és az online élet nem választható el, ezért a 21. századi kultúra tanulmányozása az internet tanulmányozása nélkül nem lehetséges. Ők is azt figyelték meg, hogy az internetet gyakran figyelmen kívül hagyják, különösen a világosan megfogalmazott, egységes módszertan hiánya miatt (Lajos 2016).

Továbbá, Daniel Miller szociológus szerint az internet és a közösségi média beágyazódik a posztmodern társadalomba, formálja azt, és hatással van az emberek identitására is. Megállapította, hogy az olyan közösségi oldalak, mint a Facebook, valójában fontos kutatási területként értelmezhetőek, mivel számtalan szociokulturális jelenség megfigyelhető bennük (Mátyus 2016), és az embereket nem egyénekként, hanem társadalmi hálózatokon keresztül vizsgálja.

Vásárhelyi Ágnes az online játékokról szóló tanulmányában azt állapította meg, hogy az online és offline személyiségek és identitások a valós életben átfedésben vannak, így nem vizsgálhatók külön-külön (Vásárhelyi 2015). Így szerinte manapság az emberek az offline és online területen egyszerre léteznek, gyakorlatilag két életet élnek egy időben.

A fentiek alapján láthattuk, hogy az internet fontos szerepet játszik a modern életben. Éppen

ezért lényegesnek tartom, hogy a kutatás szempontjából is egy átfogó képet adjunk az internet problémaköréről. Ebben a dolgozatban azokat a kérdéseket járom körül, melyekkel a kutatásaim során találkoztam az elmúlt nyolc évben. Ezenkívül a következő témákat is megvizsgálom:

- 1.) Internet, mint etnográfiai terep
- 2.) Etikai kérdések, melyek felmerülnek a kutatás során
- 3.) Főbb metodológiai eszközök – előnyök és hátrányok
- 4.) Online közösség és identitás – változó fogalmak.

Kutatásom során több módszert alkalmaztam: egyrészt könyvtári kutatást végeztem a posztmodern társadalmi jelenségek történelmi háttéréről, elsősorban az individualizmus, modern vallástörténelem és az új vallási mozgalmak témakörében. A továbbiakban ezeket csak röviden fogom bemutatni, főleg arra koncentrálva, hogy ezek milyen összefüggésben állnak az általam vizsgált közösségekkel és jelenségekkel. Ezenkívül megvizsgáltam az online terepkutatás témakörében írt műveket is.

Másrészt az elmúlt nyolc évben több résztvevő megfigyelő terepmunkán is részt vettem, többségüket a wicca közösségben. A terepmunkákra az évszakokhoz köthető főbb ünnepekkor megült nyílt fesztiválok és összejövetelek adtak lehetőséget, amelyet a budapesti közösségek szerveztek. Eddig nyolc wicca, három Ásatrú és kettő Yotengrit közösségen belüli ünnepen tudtam részt venni. A terepmunkák alatt elsősorban arra irányult a figyelmem, hogy a közösség tagjai pontosan milyen módon végzik a rítusokat, mik a hasonló és egyedi elemek az egyes vallásoknál, valamint a közösségdinamikát is igyekeztem megfigyelni. A rítusok előtt a hívőkkel is beszélgettem, így volt alkalmam a személyes élményeiről is érdeklődni. Az ebből nyert adatokat „sűrű leírással” jegyeztem fel a helyszínen, és állandó összehasonlító elemzést végeztem. Itt kiemelném, hogy az újpogány közösségekben nehéz a „klasszikus” terepmunkát végezni úgy, ahogyan Bronislaw Malinowski is értelmezte (utalja N. Kovács 2004, továbbá In Letenyei 2004) – tehát nem volt lehetőségem több hónapot eltölteni a közösségekben, hogy minél mélyebb elemzést készíthessek. Ennek ellenére törekedtem arra, hogy minél több eseményre eljussak, a lehető legtöbb emberrel tudjak ott beszélgetni, és ha valami kérdésem utólag felmerült, arra rákérdeztem az interjúk során.

A terep ismertetése – A vizsgált közösségek rövid bemutatása

Ahogy már fentebb említettem, három újpogány vallást figyeltem meg: a Wiccát, az Ásatrút és a Yotengrit hagyományt. Azért választottam ezt a hármat, mivel véleményem szerint ezek reprezentálják az újpogány vallások egy-egy különálló fajtáját. Ahogy későbbiekben láthatjuk, a Wicca egy olyan hagyományt „élesztett újra”, amely valójában sosem létezett (kvázi-reformáló csoport). Az Ásatrú az óészaki mitológián és szokásrendszeren alapul, a hívők ezeket igyekeznek átültetni a modern korra (megújító csoport). Végül a Yotengritet olyan hagyománynak tartják követői, amely bár nem ősmagyar eredetű, de szerintük a magyar táltosok tudták a legtisztább formájában megőrizni (etnopogány csoport).

A wicca vallást 2010 óta kutatom, és mindig a Budapesten elérhető két közösséget vizsgáltam: egyszer a budapesti székhelyű Kelta-Wicca Hagymányőrzők Egyházát, valamint a Berkano Tradíciót. A Kelta-Wicca Hagymányőrzők Egyházát (KWHE) 1998-ban jegyezték be. Célja a wicca követőinek egyenjogúságot tudjanak biztosítani, illetve megadja nekik a csoportos vallásgyakorlás lehetőségét, segítsék őket érdekeik érvényesítésében és a tanulásban. Elzárkózik a térítéstől, mindenki tag lehet, aki wiccának vallja magát, és elfogadja az egyház hitelveit és törvényeit (de a szabály szerint be kell töltenie a 18 évet, 16 év felett pedig szülői engedéllyel kell rendelkeznie). A KWHE szervezésében rendszeresen vannak nyílt ünnepek, teaházas összejövetelek (ahol egy teaházban előre kiadott témát vitatnak meg) és oktatás (*Néhány szó magunkról* 2018).

A Budapest–Amszterdam között ingázó, de magyar tagokkal rendelkező Berkano Tradíció zártabb, a belépéshez komolyabb követelmények kellenek. Fórumaik és összejöveteleik is zártak, velük csak előzetes egyeztetés után lehet személyesen találkozni. Céljuk a tradicionális¹ wicca ismertetése és tanítása, valamint ők szervezik az évente megrendezett (zárt) wicca táborot is. A tanítást előre egyeztetve, szintén zárt Facebook-csoportokban hirdetik meg, a jelentkezőket pedig interjúztatják (*A Tradíció* 2017).

¹ Tradicionális wiccának eredeti irányzatnak hitt, Gardnertől származtatottan gardneriánusnak szokták nevezni, de több hagyományos wicca közösség is létezik. Jellemzőjük a beavatási rendszer szigorú tartása, titoktartási fogadalom kötelezettsége, valamint a rítusok szerkezete is merevebb.

Ami az Ásatrút illeti, Magyarországon is jelen van Magyar Ásatrú Gyülekezési Pont (MÁGYP) közösségével. Rendszeresen szerveznek nyílt ünnepeket és összejöveteleket, amiken minden érdeklődő részt vehet vallástól függetlenül. Én 2016 óta járok kutatni hozzájuk. Beavatás nincs, és jelenleg nem tudnak oktatást nyújtani, de lehetőség van esküt tenni – ez már komolyabb elköteleződést igényel.² Ahogy eddig tapasztaltam, a MÁGYP esetében inkább egy családias, hasonló érdeklődésű, vallásos baráti körrel van szó, mint egy hierarchikus megszervezett közösségről.

Korábban létezett az Asatrú Hagyományörző Egyesület. Az Egyesület azzal a céllal jött létre, hogy támogassák az észak-európai népek ősi vallását, s ezzel kifejezzék az Asatrú iránti elkötelezettségüket (amely szerintük az ősi északi hitvilág egyenes átörökítése). Az Egyesület életét a Tanács vezette, amelynek élén a Vezér állt, akinek jogában volt kijelölni a többi tanácstagot. Az Asatrú Hagyományörző Egyesületbe való belépéskor mindenkinek hűségesküt kellett tennie a Vezérnek és a Tanácsnak. Ezzel és egy nyilatkozat aláírásával elismerték, hogy elfogadják az Egyesület szabályait és elveit (*Asatrú Hagyományörző Egyesület* 2017). Ahogy az interjúalanyaim elmondták, ez később belső konfliktus miatt szétoszlott.

A Yotengrit hagyomány egy országszerte szétszórt közösség, apró csoportokba tömörül, tehát nincs egy adott központja, ahogy a Wiccánál és az Ásatrúnál láthattuk. Legnagyobb szerveződésük a Yotengrit Alapítvány, amelyet jelenleg a vallásalapító jogutódja menedzsel. Valamint eddigi megfigyeléseim alapján nincs éles választóvonal a Yotengrit és egyéb újított mozgalmak között, így a hívők gyakran járnak más közösségek ünnepeire, eseményeire is. 2017 óta csak Budapesten tudtam részt venni a szertartásaikon, a jelenlevők száma sosem haladta meg a tízet. Viszont, ahogy tapasztaltam, a Yotengrit hívők a legaktívabbak a közösségi médiában.

2 A hűségeskü az Ásatrú egyik legfontosabb egyéni rituáléja. Ahogy az egyik terepmunkám alatt alkalmam volt megfigyelni, a szertartás vezetői ilyenkor megáldanak egy *oathringet* (északi stílusú karkötőt), megesküetik az illetőt, aki hűségesküt készül tenni az eszközegek következményeiről (átkozott élet és túlvilág), majd a hívő elmondja a saját esküjét. In: *Rólunk/About us*: <https://asatruhun.wordpress.com/>. Letöltés: 2017.12.16.

Az új vallási mozgalmak és az újpogányság – lehetséges definíciók

Az új vallási mozgalmak a II. világháború után jelentek meg (Hutton 2000), és terjedtek el nagy számban szerte a világon (kezdve a wiccával). Több-ször is a média figyelmébe kerültek, mikor felkapta az erőszakos toborzási módszerekről szóló híreket, valamint agymosással, drogok használatával, hipnózissal és tudat-befolyásoló eljárásokkal gyanúsították őket (Anthony – Robbins 2004).

Főbb jellemzői a szinkretizmus, főleg buddhizmus (pl. meditációs technikák alkalmazása), hinduizmus (reinkarnáció tan, védikus filozófia), kereszténység (főleg a spirituális elemek pl. gyógyítás a hit erejével), és ezotéria tanainak keverése. Vallásos tevékenységet és szolgáltatást biztosítanak könyvek, tréningek, előadások és alternatív gyógyítás (pl. gyógynövények használata, akupunktúra stb.) formájában (Hanegraaff 1996).

Danny Jorgensen és Scott E. Russel amerikai vallásszociológus páros rámutatott további jellemzőikre is: nyomatékosítják a vallási individualizmust, a vakhit és dogma helyett tapasztalásra és hitre helyezik a hangsúlyt (Jorgensen–Russel 1999). A hatalmat és a gyakorlatot érintő kérdéseket pragmatikusan fogják fel, valamint a vallások és általában a világnézetek szinkretikus elfogadása és tolerálása a jellemző. Megfigyelték még a holisztikus világnézet elterjedését egy rendkívül nyitott és rugalmas szervezeti kereten belül.

Az új vallási mozgalmak rendszerszerű csoportosítására több kísérlet is született. Roy Wallis szociológus megkülönböztette a világot elutasító, világot igenlő és világnak otthont adó mozgalmakat (Swatos–Kivisto 1998). Ezen kívül Lorne L. Dawson kanadai vallásszociológus elválasztotta az ázsiai tradíciókat, a filozofikus, meditációt és mágiát gyakorló mozgalmakat, valamint az emberi potenciál irányzatait (pl. szcientológia, pszichoszintézis, agykontroll). Dawson továbbá külön kategóriába sorolta az okkult újjáéledés különböző formáit, például a wicca vallást, vagy a Church of Satant; és a földönkívüliektől várt megváltásban hívő mozgalmakat is (Dawson 2008).

Kis-Halas Judit az új vallási irányzatokkal foglalkozó tanulmányában az újpogányságot gyűjtőfogalomként értelmezi, amelyre három állítás jellemző (Kis-Halas 2005): a remitologizálás, tehát az ókori vallások és hitrendszerek újraértelmezése; a környezettudatos szemlélet és életmód; valamint a 19. századi okkultizmus és titkos társaságok hatása.

Ezzel szemben Hanegraaff (1996) a New Age egyik ágazatának írja le az újpogányságot. Ahogy a New Age mozgalomról szóló monográfiájában kifejti, mind a New Age-re, mind az újpogányságra jellemző a kereszténységgel szembeni lázadás, a természet tisztelete, az individualista vallásosság kiépítése, valamint a dogmatika és egyházi szervezet hiánya.

Hasonló véleményen volt Szilágyi Tamás és Szilárdi Réka is (2007). Ők egy külön kötetet szenteltek az újpogányságnak, valamint az újpogányság kutatási megközelítésének. Ebben kiemelték az ezoterikus tanok hasonlóságát is: többek között megállapították, hogy az újpogányság sok esetben a New Age tanaira épít, például a természet szakralizálása, a túlvilágképzet (reinkarnáció), vagy a titkos tudás megszerzésének lehetőségei kapcsán. A következőképpen fogalmazták meg az újpogányság definícióját: „A neopogányság kifejezés egy gyűjtőfogalom, összefoglaló neve mindazon vallási csoportok sokféleségének, amelyek a legváltozatosabb archaikus (jellemzően természetközpontú) vallási hagyományokhoz nyúlnak vissza, felelevenítve és rekonstruálva az egykoron volt hiedelmeket, szokásokat, és vallási gyakorlatokat, a modern világ kihívásaihoz adaptálva azokat” (Szilágyi–Szilárdi 2007).

Egy amerikai vallásantropológus, Michael Strmiska az új vallási mozgalmakról írt cikkében két fő ágat különböztetett meg, de kiemelte, hogy a gyakorlatban ezek gyakran keverednek. Szerinte a rekonstrukcionista vallások célja egy nép, vagy egy földrajzi, nyelvi terület szokásainak felélesztése, nem pedig egy konkrét vallás újjászervezése (Strmiska 2005). Viszont arra a megállapításra jutott, hogy az eklektikus mozgalmak korlátok nélkül keverik különböző népek hagyományait, kortól és lokalitástól függetlenül, ezzel erősen individualista és sajátos irányzatokat alkotva.

A többek között magyar újpogányságot kutató Hubbes László Attila elkülönített egy újabb csoportot is, amelyet etnopogánynak nevezett (Bakó–Hubbes 2011). Szerinte ezek a mozgalmak magukba foglalják a közép-kelet-európai népek újjáépítő törekvéseit, valamint jellemző az etnocentrizmus, és esetenként megjelenik a nacionalizmus is. Saját tapasztalataim szerint az etnopogány hívők hajlamosabbak a politizálásra is. Például két Yotengrit hívő interjúalanyom is kifejtette a véleményét a „migránsválságról” anélkül, hogy erre a témára kérdeztem volna.

Viszont fontos elválasztani egymástól a New Age és az újpogányság fogalmát, ami azért is problémás,

mivel a New Age-et illetően nem született konkrét elfogadott meghatározás. Ahogy Hanegraaff írja, a New Age egy rendkívül szinkretikus és eklektikus jelenség, amely a 19. századi okkultizmusból indult, majd az évszázadok alatt átalakult (Hanegraaff 1996). Ezt a jelenséget vizsgáló kötetében több jellemzőt is meghatározott, amelyek nem egyszerre jelennek meg a New Age mozgalmakban, de hatnak egymásra. Ezek közül egyik például a holisztikus szemlélet, amely a világot egyetlen egész egységnek képzeleli el, ahol minden mindennel összefügg. Valamint, ahogy Steven Sutcliffe angol történész leírta (2004), a New Age-et elméleti konstrukcióként is lehet értelmezni, melyet a kutatók alkottak meg a mozgalom meghatározására, de émikus meghatározás nem létezik, hiszen a New Age különböző elemei között nincs semmilyen összefüggés. Sutcliffe állítását vitatja George Chrystides brit vallástudós, aki szerint attól, hogy émikus meghatározás szerint csak kevesen vallják magukat New Age követőnek, a jelenség még létezik, történeti és fogalmi elemzéssel kimutatható, tehát hangsúlyozza az étikus értelmezést az émikussal szemben (Chrystides 2007).

Az internet mint etnográfiai terep

Ebben a fejezetben az etnográfiai terep meghatározását körvonalazom mind a „klasszikus” értelmezésben, mind az internethez viszonyítva. Először is rövid áttekintést fogok adni a terepmunka definíciójáról.

Az etnográfiai terep hagyományos meghatározása többnyire egy földrajzi elhelyezkedéshez kapcsolódik. Ezért az antropológusok, mint például Malinowski vagy Radcliffe-Brown, a kutató fizikai jelenlétének fontosságát hangsúlyozták a vizsgálni kívánt közösségben. Szerintük ez volt az egyetlen módja annak, hogy a kutatók megtanulhassák, hogyan figyelhetnek meg egy kultúrát és gyűjthetnek valós adatokat. Ez egy hierarchiát feltételez: van egy „otthon” és egy „terep”, különbség van az „antropológus” és a „kultúra” között (Mátyus 2016). Ahogy Clifford Geertz állította, bár fontos, hogy a kultúrát és a közösséget személyesen megfigyeljük, nem szabad elfelejteni, hogy a területet a kutató értelmezi – így egyben meg is teremti (Geertz 1994). Elmondása szerint nem lehet úgy látni és megélni egy kultúrát, hogy az őslakosok, a kutatók véleménye és kulturális háttere is mindig befolyásolja munkájukat.

Azonban, amikor az internetet néprajzi területként tekintjük, fontos tisztázni, hogy ez nagyon

különbözik a „klasszikus” definíciótól. Például az internet csak szövegalapú, ezért a kutató nem figyelhet meg helyi szokásokat. Ezenkívül az online tér megjelenésével nemcsak a hagyományozódás időtartama rövidült le rendkívüli mértékben, mindössze néhány percre, vagy az átadás folyamata alakult át, hanem például működésének iránya is megváltozott (Nagy 2005). Valamint, ahogy Mátyus Imre rámutatott az online terep elemzéséről szóló cikkében (2016), az internetnél nem beszélhetünk egy adott földrajzi helyről, így itt a személyes jelenlét helyett a hozzáférés válik jelentőssé a kutatás szempontjából.

Christine Hine az elsők között volt, akik etnográfiai terepként vizsgálták az internetet, ő vezette be a virtuális etnográfia fogalmát. Szerinte ahhoz, hogy értékes adatokat tudjunk gyűjteni a kutatáshoz, a „klasszikus” néprajzi területet és a virtuális területet egy összehasonlító elemzésben kell vizsgálni. Amint a *Virtual Ethnography* (2000) című könyvében kiemelte, a kibertér nem tekinthető olyan térnek, amely elválik a „valós élettől” és a szemtől-szembeni interakcióktól, és bonyolult módon kapcsolódik azokhoz a kontextusokhoz, amelyekben használják (Hine 2000).

Hine létrehozta az E3 szabályt is, amely leírja az online terep főbb jellemzőit:

- *embedded*: az internet életünkbe világszerte kulturálisan beágyazott (= *embedded*), vagyis az internet és az internethasználat különböző szociokulturális környezetben eltérő módon nyer(het) értelmet;
- *embodied*: az internet és az internethasználat testet öltött (= *embodied*) szociokulturális gyakorlat, vagyis Hine szerint érdemes figyelmet fordítani az internethez kapcsolódó tapasztalatok materiális körülményeire és az ezekből fakadó érzelmekre is;
- *everyday*: az internet és annak használata ma legnagyobb részt megszokott, a hétköznapi gyakorlatok természetes része (= *everyday*) (Hine 2015).

Továbbá Hine kiemelte, hogy az internetet használó kutatóknak számolniuk kell a sokszínűséggel, mivel nincs egyetlen internet, csak sok weboldal és blog, valamint különböző tapasztalatok és gyakorlatok sokfélesége (Hine i.m.). Emellett az internet bizonytalan és folyamatosan változó is lehet, ezért a kutatóknak szem előtt kell tartaniuk, hogy nincs egyetlen igazság az interneten, és meg kell tanulniuk úgy látni a vizsgált témát, ahogyan az internet-használók teszik.

Domokos és Vargha (2015) rámutattak arra a problémára, hogy az internet hatalmas mennyiségű „szemét” adatot tartalmaz, amelyek félrevezetőek vagy kutatásra hasznavehetetlenek lehetnek. Ezért szerintük a kutatónak meg kell győződnie arról, hogy csak a hiteles weboldalakot vizsgálja meg (Lajos 2016). Ez a kérdés azonban felveti a hitelesség problémáját; nevezetesen, mi számít „hiteles” online terepnek? A definíció minden kutatónál változhat, valamint émius szempontból is többféleképpen értelmezhető.

Ahogy láthattuk, az internetet értelmezhetjük etnográfiai terepként a kutatás során. Amint azonban a következő fejezetben bemutatom, az online kutatás számos olyan problémát is felvet, ami nem jellemző annyira egy adott földrajzi helyen végzett kutatás során.

Metodológiai problémák az online kutatásban

Ebben a fejezetben néhány módszertani problémát fogok bemutatni, ami az online kutatás során felmerülhet. Gelléri Gábor szerint, aki egy magyar online hírfórumot kutatott egykor, fontos, hogy az internetet mindkét oldalról megvizsgáljuk (Gelléri 2001): az online kutatás során meg kell tanulnunk a vizsgált közösség szemével látnunk a világot. Az is lényeges, hogy az interjúk és terepmunka során narratívákat is gyűjtsünk, és ne egyedül az internetre támaszkodjunk. Ily módon tisztább adatokat lehet összegyűjteni, és a kutatás is eredményesebb. Természetesen számos könyvet és útmutatót írtak a virtuális néprajz módszertanáról, ebben a fejezetben azokat fogom bemutatni, amit kutatásaim során használtam, beleértve az előnyöket és hátrányokat.

Ahogy Ted J. Gaiser és Anthony E. Schreiner a témáról szóló könyvükben írták (2009), a kvalitatív kutatás hagyományos módszereit több okból nem lehet alkalmazni az online kutatás során (pl. általában a kutató és az adatközlők nem találkoznak szemtől szemben, ritkán vagy egyáltalán nem készül hang- és/vagy videofelvétel, adatvédelmi kérdések stb.). Az egyik leggyakoribb online kutatási módszer a fókuszcsoporthasználat; nevezetesen célzott csoportok létrehozása online, hogy megvitassanak előzetesen megfogalmazott témákat (Man–Stewart 2000). Ami engem illet, az általam vizsgált közösségek Facebook-oldalait kezeltem egy-egy fókuszcsoport platformjaként. Ugyanazokat a kérdéseket tettem fel minden csoportban, az adminisztrátorok engedélye után. Ezzel azt figyeltem meg, hogy hány ember vett részt

a vitában; valamint a csoportok nézeti azonosak-e ugyanazon témák kapcsán. Az így kinyert adatokat összevettem az interjúkból vett adatokkal.

Kutatásom során a gyűjtött adatok elemzése révén egyéb problémák is felmerültek. A fentiekben bemutatott online iránymutatások szerint a kutatást egyszerre végeztem online és offline. Tapasztalataim szerint azonban az online fórumok tagjai nem feltétlenül azonosak a vallási csoportok hívóival. Ez az adatok kiértékelésekor ahhoz vezetett, hogy az eredmények következetlenek lettek, mivel a Facebook-csoportok és más online fórumok sokkal változatosabbak, mint maguk a vallási közösségek. Nevezetesen sok érdeklődő is jelen van a csoportokban, akik nem vallásos emberek, azokkal az illetőkkel együtt, akik az adott vallást oktatják és követik. Ahogy Robert Kozinets szociológus a *Netnography* (2010) című könyvében megállapította: az internetes kutatás az internet szöveges és diszkrét jellege miatt kihívást jelent.

Etikai kérdések

A következőkben szeretném bemutatni az online kutatással kapcsolatos az etikai kérdéseket. Ez egy nagyon fontos téma, azonban nincsenek egyértelmű iránymutatások vagy módszerek, amelyeket az etnográfiai kutatások során felhasználhatók.

Az interneten végzett kutatások során két lehetőség áll rendelkezésre: Heike Mónika (Heike 2014) szerint kérdéses, hogy felfedjük-e a kutatói mivoltunkat, tehát csak csendes megfigyelőként figyeljük a közösséget az online téren (*lurker*), vagy legyünk aktív tagok (*member*). Mátyus szerint a „leskelődés” azért is problémás, mert egyrészt az adatközlők nem járulnak hozzá, hogy bárki is felhasználja a közzétett adataikat és írásait. Másrészt az internet kettős természetű, egyszerre szolgál kommunikációs eszközként és tömegmédiaként, ezért egy kívülálló nem mindig tudhatja, hogy az adott fórum vagy chat-szoba privát vagy publikus az adatközlő számára (Mátyus 2016). Ez megfigyelhető zárt csoportokban a Facebookon és más szociális média-platformokon. E csoportok rendszergazdái ritkán jelzik, hogy melyik információt és megbeszélést használhatja fel a nyilvánosság.

Viszont nem minden kutató ítéli el a leskelődést. Anjali Puri szociológus szerint a kutatónak nem feltétlen szükséges felfednie jelenlétét az online térben, ugyanis ezzel a „webnográfának” elnevezett módszerrel sokkal finomabb adatokhoz juthat (Mátyus 2016). Ennek ellenére az általános konszenzus

szerint a leskelődés etikátlan, és nem ajánlott alkalmazni az internetes kutatás során.

Natasha Whiteman szociológus új megközelítést vezetett be az etikai online kutatással kapcsolatban. Elmondása szerint a kutatónak saját etikai álláspontot kell kialakítania magának – irányelvek követése helyett; nevezetesen az akadémia, az intézmény, a kutató és a kutatott etikája olyan keretet biztosíthat, ahol a kutatás integritását létre lehet hozni (Whiteman 2012). Azt állította, hogy az online és offline kutatások nem különböznek igazán etikai szempontból, és megalkotott egy olyan keretet is, amelyet a virtuális és a fizikai kutatásra is lehet használni. Az online és offline kutatások egyidejű végrehajtása hatékonyabb lehet az alábbi elvek alapján:

1. A kutatást az integritás, a minőség és az átláthatóság biztosítása érdekében meg kell tervezni, felül kell vizsgálni végrehajtás előtt.
2. A kutatókat és a résztvevőket teljes körűen tájékoztatni kell a kutatás céljáról, annak módszereiről és tervezett lehetséges felhasználásairól, valamint arról, milyen szerepük van a kutatásban, és mindez milyen esetleges kockázatokkal jár.
3. Tiszteletben kell tartani a résztvevők által szolgáltatott információk bizalmas jellegét és a válaszadók névtelenségét.
4. Az adatközlőknek önkéntesen kell részt venniük a kutatásban, minden kényszer nélkül.
5. Minden esetben el kell kerülni az adatközlők bármilyen sérelmét.
6. A kutatás függetlenségének világosnak kell lennie, és az összeférhetlenségnek vagy a részességnek egyértelműnek kell lennie (Whiteman 2012).

Ami engem illet, kutatásom során mindig bemutatam magam és jeleztem kutatói mibenlétem. Ez nagyobb bizalmat eredményezett köztem és a vizsgált csoportok között. Továbbá Kozinets kiemelte a résztvevők írásbeli hozzájárulásának fontosságát is (Kozinets 2010), ezért amikor egy „érzékeny” vitát olvasok a fórumokon (pl. az LGBTQ+³

3 Az LMBTQ+ kifejezés egy mozaikszó, mely „heteroszexuális emberektől eltérő nemi identitású egyéneket takarja. Az L a lesbikust jelöli, az G a gay-t (azaz Meleg), a B biszexuális, a T a transzneműt és transzszexuális, a Q a queert (általános megjelölés mindenkire, aki valamilyen formában eltér a heteroszexuális nemi identitástól), és az A pedig az aszexuálisakat és aromantikusokat jelöli (akiket nem érdekel a szexuális vagy romantikus kapcsolatok). In A betűző kifejtése, <https://lmbtq.hu/lmbtq-szavak-a-betuk-mogott/> (Letöltés: 2020.10.18)

jogokkal kapcsolatos kérdés az Ásátrú Facebook-csoportban), mindig kérek engedélyt az oldal adminisztrátorától, hogy ezt felhasználhassam a kutatásomban. Meg kell jegyezni, hogy az engedélyt nem mindig adták meg. Ezért véleményem szerint a leskelődés bár hatékony lehet, de hosszú távon elenjavallt, mivel a kutató és a csoport közötti bizalmat – és ezáltal a kutatás integritását – veszélyezteti.

Online közösségek: hálózatiság és virtualitás

Amint láttuk, az internet értelmezhető új etnográfiai terepként. Az internet a posztmodern élet elengedhetetlen része – mind szociológiai, mind kulturális értelemben –, ezért a kutató értékes adatokat gyűjthet a vizsgált témáról. Azonban, ahogyan ugyancsak láttuk, az online adatgyűjtés problémákhoz vezethet az adatok elemzésénél és a végeredmények értelmezésénél.

Bodosi-Kocsis Nóra az online Krishna-tudatúak közösségeiről szóló tanulmányában azt állította, hogy a közösség fogalmának tisztázása új megközelítést kínál e problémák megoldására (Bodosi-Kocsis 2014). Természetesen ebben a tanulmányban nem törekszem a közösség teljes körű definiálására (hiszen erről a témakörrel egy egész monográfiát ki lehetne adni), de szükség van egy rövid leírásra ahhoz, hogy a téma szemszögéből értelmezni tudjuk.

Hankiss Elemér szociológus szerint a közösség egy olyan emberi együttélés, amelyet a következő tényezők tartanak össze: közös érdek, közös cél, közös értékrend és tudat (Hankiss 1982). Két külön csoportot azonosított: közvetlen (például család, munkahely) és ideál-alapú (pl. klubok). Ferdinand Tönnies szociológus klasszikus művében meghatározta a közösség alapját. Elmondása szerint a társadalom alapegysége a család, amelyek sokasága nagy egységeket generál generációkon keresztül (Tönnies 2001). Azt is kijelentette, hogy a társadalmat több tényező alapján is fel lehet osztani, például lakóhely, munkahely stb. szerint. Természetesen Tönnies óta rengeteg tanulmány született a közösség fogalmáról, melyekkel jelen dolgozatban nem tudok foglalkozni, viszont ezek közül néhányat a továbbiakban fogok még említeni az elemzés során (lásd: hálózati társadalom – Manuel Castells; szimbolikus értelmezés – Leonard Cohen).

Számos definíció született a vallási közösségek meghatározásáról is. Ahogy Émile Durkheim vallás-szociológus leírta: „A vallás szent, vagyis elkülönített

és tiltott dolgokra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok összefüggő rendszere, amely a híveket az egyháznak nevezett morális közösségbe egyesíti” (Durkheim 2003).

Továbbá, ahogy Geertz a vallásokról szóló definíciójában is kifejtette, a társadalmak olyan szimbólumokat hoznak létre, amelyeket a rituálékon keresztül élnek meg. A rituálékkal a közösség képes megtapasztalni a világ végső igazi természetét, ahogy vallásaik leírják, és ezáltal erősítik a tagok közötti kötődést (Geertz 1994).

Az új vallási mozgalmak különböznek a hagyományos vallásoktól, ezért számos különbség van a közösségek jellemzőiben is. Ahogy Illés Anna a magyarországi neo-táltos közösségekről szóló tanulmányában megállapította, az egyének szabadon választhatnak különböző vallási vagy szellemi trendek közül. Általában olyan vallási formákat és gyakorlatokat keresnek, amelyek a legjobban megfelelnek az egyéni igényeknek. Gyakori jelenség, hogy „utazásuk” során egynél több vallási csoporthoz csatlakoznak, és megpróbálják megtalálni a személyiségüknek legmegfelelőbb közösséget (Illés 2015). Ez különböző eklektikus elképzelésekhez vezethet, mivel a közösségek tagjai a különböző kultúrákból és vallásokból származó trendeket és szokásokat is magukba foglalják saját vallásukban is (pl. jóga használata meditáció formájában).

Ahogy a terepmunka során megfigyeltem, a közösségek között erős a fluktuáció: általában 4-5 tagú belső kör figyelhető meg, a többi hívő azonban gyakran elhagyja a csoportot és csatlakozik egy másik közösséghez. Ezenkívül meg kell jegyezni, hogy az adatközlők elbeszéléseit és a kérdőívek „Egyéb” megjegyzéseit figyelembe véve a hívők a vallást leginkább egy életstílusként élik meg, semmint egy „klasszikus” értelemben vett vallásként (pl. megülik a fő ünnepeket, de nem imádkoznak rendszeresen, viszont az erkölcsi törvények szerint élnek). Ahogy Tomka Miklós leírta, a „maguk módján vallásosak” (Tomka 2001). Ritkán, de előfordul, ha a közösség karizmatikus vezető alatt alakul, ha a vezető vagy külföldön hal meg vagy mozog, úgy a közösség valószínűleg feloszlik.

A kortárs pogány közösségek, amelyeket megvizsgáltam, online is aktívak, és megfigyelésem szerint több különböző hálózatot építettek a közösségi média (Facebook) segítségével. Manuel Castells vallásszociológus a hálózati társadalom jelenségéről vetette fel, hogy amikor az interperszonális kapcsolatokat elválasztják a szervezeti elvektől (például a településtől), akkor az egyén helyét a társadalomban már nem lehet a lakóhelye vagy a munkahelye

alapján meghatározni. Szerinte a hálózati társadalmat egy „hálózatok hálózataként” írhatjuk le. Ezt a témát Csáji László Koppány is érintette, aki két fő szervezeti elemet határozott meg: először is, a földrajzi térhez és a lokális helyekhez kapcsolódó szervezeteket említette. Másodszer, az érdeklődés vagy értékrendszer alapján létrehozott hálózatiságot határozta meg (Csáji 2014). Amint a kutatásom során megfigyeltem, a budapesti kortárs pogány közösségek lokális hálózatokkal is rendelkeznek, ahol rendszeres összejöveteleket tartanak (pl. a Normafa környéke az Ásatrúár körében népszerű találkozó hely). A hálózati közösségek kialakulása azonban gyakoribb, különösen zárt Facebook-csoportok létrehozása által. E csoportok tagjai aktívak, mivel nemcsak nyilvános események létrehozására használják fel őket, hanem gyakran beszélnek bizonyos, számukra érdekes témákról is.

Viszont érdemes még közelebbről megvizsgálni a közösség fogalmát. Milan Fujda és Dusan Luzny szociológusok szerint azok a csoportok, amelyek csak az online területen léteznek, rendszeres találkozás vagy rituálék nélkül, általában bizonytalanok az identitás tekintetében, és hajlamosabbak szétesni (Fujda – Luzny 2010). Ezek a „virtuális közösségek”, ahogy hívták őket, csak írott forrásokra és szöveges kommunikációra támaszkodhatnak, ami elidegenedéshez vezet.

Bodosi-Kocsis szerint az online közösségeket érdemes Anthony Cohen értelmezésében vizsgálni, azaz a közösség szimbolikus konstrukcióként elemezni (Cohen 1988). Szerinte a közösség egy mentális alkotás, amelyet a tagok különböző szimbólumok alapján hoznak létre. Míg Cohen nem foglalkozott az online csoportok témájával, Bodosi-Kocsis szerint a virtuális mező határjelzőként és találkozóhelyként használható, ahol a fórumok tagjai létrehozhatják és újjáformálhatják vallási identitásukat, valamint meghatározhatják azokat a jellemzőket, amelyekben eltérnek a többi közösségtől. Hangsúlyozta azonban, hogy egy erős közösség kialakítása érdekében rendszeres személyes találkozót kell szervezni a tagok közötti kapcsolatok megerősítése és a barátságok kialakítása érdekében (Bodosi-Kocsis 2014).

Barry Wellman és Milena Gulia szociológusok szerint azonban az ilyen típusú online csoportok nem tekinthetők valódi közösségeknek, mivel a tagok bármikor kijelentkezhetnek vagy elhagyhatják azt. Ezenkívül az elköteleződésük is megkérdőjelezhető, hiszen csak a rendszergazdák vállalnak felelősséget a csoportok kontinuitásáért. Bár ez egy fontos

meglátás, ezzel kapcsolatban Hine-al érték egyet. Ugyanis szerinte nem a kutatók feladata eldönteni, hogy az online csoportok valódi közösségek-e, vagy sem; az egyetlen fontos információ, hogy ezeket létrehozzák, és nagyszámú tagságot számlálnak, ezért érdemes elemezni őket (Hine 2000).

Adam Possamai szociológus a virtuális közösségek vallási identitását is vizsgálta, amikor az online ténykedő wiccák körében kutatott. Elmondása szerint az online vallási identitás mindig bizonytalan, mivel a kutató soha nem tudja biztosan, hogy a vallás milyen szerepet tölt be az adott személy vagy csoport valós, mindennapi életében. Az ő megállapítása szerint lehet csak online is vallásos életet élni, anélkül, hogy az offline életben is követnék a vallás tanításait. Megvizsgálta a wiccák által online létrehozott közösségek jellegét is, és szerinte jellemző a „hálózati paradigmák” kialakulása (Possamai 2009). Ezeket a csoportokat gyakori fluktuáció és közösségen belüli sokféle, individualista értelmezések jellemzik. Ahogyan azt láthattuk, ezeket az újpogány közösségekről általánosan is le lehet írni.

Kutatásom szempontjából alkalmasabb lenne az online csoportokat külön közösségekként vizsgálni, mivel az online csoportok tagjai nemcsak a hívők, hanem azok is, akik csak érdeklődnek a témáról, de nem követik a vallást. Továbbá, ahogy Oliver Krüger az online kutatás nehézségeit illetően megállapította (Krüger 2015), egy személynek több online identitása van, számos vallásos csoport tagja lehet, ezért a kutatónak mindig interjúkat és terepmunkákat kell gyűjtenie.

Összefoglalva, a virtuális közösségek elemzéséhez új definíciókat kell létrehozni. Hiszen ahogy több kutató is állította, az online csoportok a tényleges, fizikai közösségekhez hasonlóan alakulnak ki, viszont a közösségdinamikájuk sok ponton különbözik.

Záró gondolatok

Mint láthattuk, az internet hasznos forrás lehet az adatgyűjtéshez a kutatás során. Bár könnyű rákeresni a releváns témákra és fellelni a vizsgált csoportok weboldalait, meg kell jegyezni, hogy óriási mennyiségű irreleváns adat érhető el online. A szabad információ korában, amikor alapvetően minden egyes témához pár kattintással több információt érhetünk el, figyelmet kell fordítani kutatásaink integritásának megőrzésére, különös tekintettel az etikai problémákra. Fontos továbbá,

hogyan kiegészítő kutatásokat végezzünk az offline terepen is, nevezetesen interjúk készítésében és terepmunkában való részvételben – a pontosabb adatok megszerzése érdekében és a félreértések elkerülése végett.

Ezenkívül, ahogy Mátyus leírta, a mobiltelefonok, táblagépek, egyéb elektronikai eszközök elterjedt használata lehetőséget ad arra, hogy az ember folyamatosan online legyen, és külön online identitásokat alakítson ki (Mátyus 2016). Ezért azt is meg kell vizsgálni, hogy a hálózat hogyan befolyásolja a közösségek vallási életét. Kutatásom során azt figyeltem meg, hogy míg a kortárs pogány közösségek tagjai nem találkoznak túl gyakran szemtől szembe (ha egyáltalán találkoznak), viszont Facebook-csoportokon keresztül beszélgetnek egymással a vallási nézeteikről, ezzel szerezve validitást és megerősítést a vallásos életükkel kapcsolatban.

Felhasznált irodalom

- Anthony, D. – Robbins, T. 2004 Conversion and „Brainwashing” in New Religious Movements. In Lewis, James R. szerk. *The Oxford Handbook of New Religious Movements*. New York, Oxford University Press, 243-298.
- Bakó R. – Hubbes L. A. 2011 Religious Minorities' Web Rhetoric: Romanian and Hungarian Ethno-Pagan Organizations. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 10. (30):127-158.
- Bártfai Zs. 2017 Mit jelentenek a betűk? – LBMTQ+ gyorstalpaló. *qLit*. Available at <http://qlit.hu/mit-jelentenek-a-betuk-lmbtqgyorstalpalolo> (Letöltés: 2018.03.25.)
- Bodosi-Kocsis N. 2014 Online közösség (?) Nyújthat-e a világháló működőképes túlélési stratégiát egy új vallási csoportnak? Egy kis magyar vainava közösség esete. In Barna G. – Povedák K. ed. *Lelkiségek, lelkiségi mozgalmak Magyarországon és Kelet-Közép Európában*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 83-100.
- Chrystides, G. D. 2007 Defining the New Age. In Kemp, Darn – Lewis, James R. szerk. *Handbook of New Age*. Leiden–Boston, Brill, 5-24. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004153554.i-484.5>
- Cohen, A. P. 1988 *The Symbolic Construction of Community*. London, Routledge.
- Csáji K. L. 2014 „Belajuk környezetünket és az internetet!” Lokális és/vagy hálózatiság. Valásantropológiai elemzése közösségkonstrukció lokális és hálózati tereinek, szerveződésének összefüggéseiről. In Povedák I. és Szilárdi R. ed. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 78-96.
- Dawson, L. L. 2008 *Cults and New Religious Movements: A Reader*. New Jersey, Wiley–Blackwell.
- Domokos M. – Vargha K. 2015 Elektronikus választási folklór 2014. *Replika*, 90–91:141-169.
- Durkheim, É. 2003 *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Fujda, M. – Luzny, D. 2010 Non-Church and Detraditionalised Religiosity in Czechia. In Hall, D. – Smoczynski, R. ed. *New Religious Movements and Conflict in Selected Countries of Central Europe*. Warsaw, IfS Publishers, 133-172.
- Gaiser, T. J. – Schreiner, A. E. 2009 *A Guide to Conducting Online Research*. London, Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9780857029003>
- Geertz, C. 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Gelléri, G. 2001 Mit keres az antropológia a cyberben – és a cyber az antropológiában? *Tabula* 4 (2):270-286.
- Hamilton, M. 2001 *The Sociology of Religion. Theoretical and comparative perspectives*. London and New York, Routledge.
- Hanegraaff, W. J. 1996 *New Age Religion and Western Culture: Esoterism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden – New York – Köln, Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004378933>
- Hankiss, E. 1982 *Diagnózisok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Heike, M. G. 2014 Beléptem? Etnometodológiai reflexiók egy plurilokális etnográfiai kutatásról. *Kultúra és közösség* 4. (5):77-93.
- Hine, Ch. 2000 *Virtual Ethnography*. Trowbridge, The Cromwell Press Ltd. <https://doi.org/10.4135/9780857020277>
- Hine, Ch. 2015 *Ethnography for the Internet. Embedded, Embodied and Everyday*. London – New York, Bloomsbury.
- Hutton, R. 2000 *The Triumph of the Moon*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198207443.001.0001>

- Illés A. 2015 Hagymány, vallás, identitás. Néprajzi közelítések az újtáltosság jelensége felé. In Hubbes L. A. – Povedák I. ed. *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 223-237.
- Jorgensen, D. – Russell, S. 1999 American Neopaganism: The Participants' Social Identities. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38. (3):325-338. <https://doi.org/10.2307/1387755>
- Kis-Halas J. 2005 A Wiccától a cyberboszorkányságig: Újboszorkány kultuszok a 20. században. *Rubicon* 7:56-61.
- Kozinets, R. V. 2010 *Netnography. Doing Ethnographic Research Online*. London, Sage Publications.
- Krüger, O. 2005 Discovering the Invisible Internet: Methodological Aspects of Searching Religion on the Internet. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 1. (1):1-27.
- Lajos V. 2016 Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In Bihari Nagy É. – Marinka M. – Keményfi R. – Kavacsánszki M. ed. *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 830-851.
- Malinowski, B. 2004 A nyugat-csendes-óceánitársargonautái. In Letenyi L. szerk. *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 417-440.
- Man, Ch. – Stewart, F. 2000 *Internet Communication and Qualitative Research. A Handbook for Researching Online*. London, Sage Publications.
- Máté I. 2006 *Yotengrit I. A rábaközi tudók (sámánok) szellemi hagyatéka*. Győr, Palatia Nyomda és Kiadó Kft.
- Mátyus I. 2016 Terepcseré. *Replika* 90–91:27-38.
- N. Kovács T. 2004 *Helyek, kultúrák, szövegek. A kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai, Debrecen.
- Nagy I. 2005 Folklor „in statu nascendi”. Magyar választások 2002-ben. In Csörsz Rumen I. ed. *Minden gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. Artes Populares 21*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 465-471.
- Possamai, A. 2009 *Sociology of Religion for Generations X and Y*. London, Equinox.
- Radde-Antweiler, K. 2008 Religion Becoming Virtualised. Introduction to the Special Issue on Religions in Virtual Worlds. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3. (1):1-6.
- Sutcliffe, S. 2004 Children of the New Age: A History of Spiritual Practices. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 8. (1):124-129. <https://doi.org/10.1525/nr.2004.8.1.124>
- Strmiska, M. 2005 *Modern Paganism in World Cultures: Comparative Perspectives*. Santa Barbara, ABC-CLIO.
- Swatos, William H. – Kivisto, Peter 1998 *Encyclopedia of Religion and Society*. London, AltaMira Press.
- Szilágyi T. – Szilárdi R. 2007 *Az Istenek ébredése. Az újpogányság vallástudományi vizsgálata*. Szeged, JATEPress.
- Tamás Cs. 2005 *A Gardneriánus Árnyak Könyve*. Miskolc, Hermit Könyvkiadó.
- Tomka M. 2001 Hagymányos (vallási) értékek a modern társadalomban. *Educatio* 10. (3):419-433.
- Tönnies, F. 2001 *Community and Society*. Mineola, New York, Dover Publications, Inc.
- Vásárhelyi Á. 2015 Do I(nterne)t Yourself! A magyar hardcore punk és a virtuális tér. *Replika* 90–91:79-98.
- Wallis, R. J. – Blain, J. 2009 'Sacred' Sites, Artefacts and Museum Collections: Pagan Engagements with Archaeology in Britain. In Pizza, M. – Lewis, J. R. ed. *Handbook of Contemporary Paganism*. Boston, Brill, 591-610. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163737.i-650.172>
- Whiteman, N. 2012 *Undoing Ethics. Rethinking Practice in Online Research*. London, Springer Science+Business Media.